वक्रोक्तिजीवितम्

- आचार्य कुन्तक (10वीं शताब्दी)
- चार उन्मेष
- आचार्य कुन्तक 'प्रत्यभिज्ञानुयायी' थे।

⇒ **मंगलाचरण**

जगत् त्रितयवैचित्र्य चित्रकर्मविधायिनम्।
शिवं शक्तिपरिस्पन्दम् आत्रीपरणं नुमः॥ -(वृत्तिगत)

यथातत्त्वं विवेच्यन्ते भावास्त्रैलोक्यवर्तिनः।
यदि तन्नाद्भूतं नाम दैवरक्ता हि किंशुकाः॥

वन्दे कवीन्द्रवक्त्रेन्दु लास्यमन्दिरनर्तकीम्।
देवीं सूक्तिपरिस्पन्द सुन्दराभिनीतोज्ज्वलाम्॥ -(कारिकागत)

⇒ **काव्यप्रयोजन**

धर्मादिसाधनोपायः सुकुमारक्रमोदितः।
काव्यबन्धोऽभिजातानां हृदयाह्लादकारकः॥

व्यवहारपरिस्पन्द सौन्दर्यं व्यवहारिभिः।
सत्काव्याधिगमादेव नूतनौचित्यमाप्यते॥

चतुर्वर्गफलास्वादम् अप्यतिक्रम्य तद्विदां
काव्यामृतरसेनान्तः चमत्कारो वितन्यते॥

कटुक औषधवत् शास्त्रम् अविद्याव्याधिनाशनम्।
आह्लाद्यमृतवत्काव्यम् अविवेकगदापहम्॥

⇒ **काव्यलक्षण**

शब्दार्थौ सहितौ वक्र कविव्यापारशालिनि।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि॥

⇒ **वक्रता के छः भेद** = कविव्यापारवक्रत्वप्रकाराः संभवति षट् ।
प्रत्येकं बहवो भेदाः तेषां विच्छित्तिशोभिनः ॥

वर्णविन्यासवक्रत्वं पदपूर्वार्द्धवक्रता ।
वक्रतायाः परोऽप्यस्ति प्रकारः प्रत्ययाश्रयः ॥

वक्रभावः प्रकरणे प्रबन्धे वास्ति यादृशः
उच्यते सहजाहार्य सौकुमार्यमनोहरः ॥

① वर्णविन्यासवक्रता
② पदपूर्वार्धवक्रता
③ प्रत्ययाश्रित वक्रता
④ वाक्यवक्रता
⑤ प्रकरणवक्रता
⑥ प्रबन्धवक्रता

वक्रोक्ति

- वर्णविन्यास
- पदपूर्वार्धवक्रता
  - रूढि
  - पर्याय
  - उपचार
  - विशेषण
  - लिंग
  - क्रिया *
  - आदि
- * **प्रत्ययाश्रितवक्रता**
- वाक्यवक्रता
- प्रकरणवक्रता
- प्रबन्धवक्रता

प्रत्ययाश्रितवक्रता 06

- कालवैचित्र्यवक्रता
- कारकवैचित्र्यवक्रता
- संख्यावैचित्र्यवक्रता
- पुरुषवक्रता
- उपग्रहवक्रता
- प्रत्ययविहितप्रत्ययवक्रता

→ क्रियावैचित्र्यवक्रता ⇒ पदपूर्वार्द्धवक्रता = **क्रियापद**

→ कारकवैचित्र्य वक्रता ⇒ प्रत्ययाश्रित वक्रता = **कारक प्रत्यय**

काव्यमार्ग

काव्यमार्ग

- **सुकुमारमार्ग**
  - माधुर्यगुण
  - प्रसादगुण
  - लावण्यगुण
  - अभिजात्यगुण
- **विचित्रमार्ग**
  - ओजोक्तप्रसाद
  - माधुर्य
  - लावण्य
  - अभिजात्य
- **मध्यममार्ग**
  - मध्यमकान्त - प्रसाद
  - मध्यमकान्त - माधुर्य
  - मध्यमकान्त - लावण्य
  - मध्यमकान्त - अभिजात्य

सम्प्रति तत्र ये मार्गाः कविप्रस्थानहेतवः ।
सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मकः ॥

सुकुमारमार्ग ①

→ असमस्तमनोहारि पदविन्यासजीवितम्
माधुर्यं सुकुमारस्य मार्गस्य प्रथमो गुणः

मध्यममार्ग ③

→ मार्गोऽसौ मध्यमो नाम नानारुचिमनोहरः ।
स्पर्धया यत्र वर्तन्ते मार्गद्वितयसम्पदः ॥

विचित्रमार्ग ②

विचित्रो यत्र वक्रोक्तिः वैचित्र्यं जीवितायते ।
परिस्फुरति यस्यान्तः सा काव्यातिशयाभिधा ॥

औचित्य सम्प्रदाय

* आचार्य क्षेमेन्द्र ने औचित्य के 27 भेद किये है -

पदे वाक्ये प्रबन्धार्थे गुणेऽलंकारणे रसे।
क्रियायां कारके लिंग - वचने च विशेषणे॥
उपसर्गे निपाते च काले देशे कुले व्रते।
तत्वे सत्वेऽप्यभिप्राये स्वभावे सारसंग्रहे॥
प्रतिभायामवस्थायां विचारे नाम्नाऽशिषि।
काव्यस्याङ्गेषु च प्राहुः औचित्यं व्यापि जीवितम्॥

अर्थात् पद, वाक्य, प्रबन्ध, गुण, अलंकार, रस, क्रिया, कारक, लिंग, वचन, विशेषण, उपसर्ग, निपात, काल, देश, कुल, व्रत, तत्त्व, सत्व, अभिप्राय, स्वभाव, सारसंग्रह, प्रतिभा, अवस्था, विचार, नाम, आशीष - ये औचित्य के 27 भेद प्रमुख रूप से माने जाते है,

परन्तु वर्तमान समय में 12 ही औचित्य का प्रयोग प्राप्त होते है - ⓪ पद औचित्य

① वाक्यगत औचित्य
② प्रबन्धगत औचित्य
③ अलंकारगत औचित्य
④ रस औचित्य
⑤ क्रिया औचित्य
⑥ विशेषण औचित्य
⑧ देशकाल औचित्य
⑨ नाम औचित्य
⑩ प्रसंग औचित्य
⑪ विचार औचित्य
⑫ बिम्ब औचित्य

साहित्यदर्पणम्

↳ आचार्य विश्वनाथ (14वीं शताब्दी)

• 10 परिच्छेद

⇒ **मंगलाचरण**

→ सरस्वती की स्तुति

शरदिन्दुसुन्दररुचिः चेतसि सा मे गिरां देवी। **आर्या छन्द**
अपहृत्य तमः सन्ततम् अर्थानखिलान्प्रकाशयतु ॥ **उपमालंकार**

↓ शरदिन्दुसुन्दररुचि

⇒ **काव्यप्रयोजन**

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

⇒ **काव्यफल**

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो 'रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्यादिः कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्ति उपदेशद्वारेण सुप्रतीति एव।

उक्तं च भामहेन -

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥

⇒ **काव्य रचने का फल**

अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धाः। कामप्राप्तिश्च अर्थद्वारैव। मोक्षप्राप्तिश्च एतत् जन्य धर्मफलान् अनुसंधानात्, मोक्ष-उपयोगिवाक्ये व्युत्पत्ति आधायकत्वात् च। चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धिनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धिनामपि पुनः काव्यादेव। कटुक-औषध-उपसमनियस्य रोगस्य शीतशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः शीतशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्।

⇒ काव्य की उपादेयता

नाट्यशास्त्र → नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥

अग्निपुराण → त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्

विष्णुपुराण → काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥

⇒ काव्यलक्षण विचार विमर्श

* मम्मट → कुन्तक → भोज → आनन्दवर्धन → वामन

मम्मट → तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृतिः पुनः क्वापि ।

कुन्तक → शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विद् आह्लादकारिणि ॥
वक्रोक्ति काव्यजीवितम्

भोज → अदोषं गुणवत्काव्यम् अलंकारैरलंकृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् , कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥

→ राजमार्तण्ड [पतंजलि के योगसूत्र की टीका]
सरस्वतीकण्ठाभरण [व्याकरण + काव्यशास्त्र]
शृंगारप्रकाश [काव्यशास्त्र + नाट्यशास्त्र]
राजमृगांक (चिकित्सा)

आनन्दवर्धन → काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वः ।
तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ॥
केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयम्
तेन ब्रूमः सहृदयमनः प्रीतये तत्स्वरूपम् ॥

⇒ काव्य की उपादेयता

नाट्यशास्त्र → नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥

अग्निपुराण → त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्

विष्णुपुराण → काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥

⇒ काव्यलक्षण विचार विमर्श

* मम्मट → कुन्तक → भोज → आनन्दवर्धन → वामन

मम्मट → तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृति: पुन: क्वापि ।

कुन्तक → शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विद् आह्लादकारिणि ॥
वक्रोक्ति काव्यजीवितम्

भोज → अदोषं गुणवत्काव्यम् अलंकारैरलंकृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् , कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥

→ राजमार्तण्ड [पतंजलि के योगसूत्र की टीका]
सरस्वतीकण्ठाभरण [व्याकरण , काव्यशास्त्र]
शृंगारप्रकाश [काव्यशास्त्र , नाट्यशास्त्र]
राजमृगांक (चिकित्सा)

आनन्दवर्धन → काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वः ।
तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ॥
केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयम्
तेन ब्रूमः सहृदयमनः प्रीतये तत्स्वरूपम् ॥

वामन - रीतिरात्मा काव्यस्य । विशिष्ट पदरचना रीति: ॥

आचार्य विश्वनाथ

↳ वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षका: ।
उत्कर्षहेतव: प्रोक्ता गुणालंकाररीतय: ॥

→ रस = 'रस्यते इति रस:'
जो आस्वादित हो वह रस है। रस से 'रस, रसाभाव, रसाभास' का ग्रहण होता है।

→ वाक्य = दो भेद - वाक्य और महावाक्य ⇒ वाक्योच्चयो महावाक्यम्

वाक्यं स्याद्योग्यताकांक्षासत्तियुक्त: पदोच्चय: ।
→ पदार्थानां परस्पर सम्बन्धे बाधाभाव: योग्यता
→ प्रतीतिपर्यवसानाविरह: आकांक्षा
→ आसत्ति: बुद्ध्यविच्छेद:

→ गुण = गुणा: शौर्यादिवत्

→ अलंकार = अलंकारा: कटककुण्डलादिवत्

→ रीति = रीतयोऽवयवसंस्थान विशेषवत्

⇒ काव्यभेद - चतुर्थ परिच्छेद

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति द्विधा मतम् ।
वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥

* ध्वनिकाव्य :
↳ भेदौ ध्वनेरपि द्वौ उदीरितौ लक्षणाभिधा मूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥

ध्वनिकाव्य

- अविवक्षितवाच्य [2 भेद]
  - **लक्षणामूला**
    - अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य → **अजहत्स्वार्था लक्षणा।**
    - अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य → **जहत्स्वार्था लक्षणा**
- विवक्षितान्यपरवाच्य [16 भेद]
  - **अभिधामूला**
    - असंलक्ष्यक्रमव्यंग्य → **रसादि**
    - संलक्ष्यक्रमव्यंग्य

* **गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्य**

→ अपरं तु गुणीभूतव्यंग्यं वाच्याद् अनुत्तमे व्यङ्ग्ये।

* **8 भेद**

→ तत्र स्यादितराङ्गकाकु आक्षिप्तं च वाच्यसिद्ध्यङ्गम्।
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्य प्राधान्यमस्फुटमगूढम्॥
व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्य-उदिताष्टौ॥

⇒ श्रव्यः-

काव्य

- दृश्य
  - रूपक 10
  - उपरूपक 18
- श्रव्य
  - गद्यकाव्य
    - कथा
    - आख्यायिका
    - → मुक्तक (समासरहित)
    - → वृत्तगन्धि (अल्प समास)
    - → उत्कलिकाप्राय दीर्घ
    - → चूर्णक → छोटा
  - पद्यकाव्य
    - मुक्तक → नीतिशतकम्
    - महाकाव्य
    - खण्डकाव्य
  - मिश्रकाव्य (चम्पू

श्रव्यकाव्य

↳ श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा

① पद्यकाव्य :

↳ छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम्।
द्वाभ्यां तु युग्मकं सांदानतिकं त्रिभिरिष्यते॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्॥

→ महाकाव्य :

↳ सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायको सुरः।
सद्वंश क्षत्रियो वापि धीरोदात्त गुणान्वितः॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा।
श्रृंगारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते॥

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः।
इतिहासोद्भवं वृत्तम् अन्यद्वा सज्जनाश्रयम्॥

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युः तेषेकं च फलं भवेत्।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा॥

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह।
नाना वृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते॥

→ काव्य :

↳ भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितं।
एकार्थप्रणवैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम्॥
यथा - भिक्षाटनम्, आर्याविलास

→ खण्डकाव्य :

↳ 'खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च'
यथा - मेघदूतादि

→ कोष :

↳ कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यान् अपेक्षकः

② गद्यकाव्य

वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम्॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्।
अन्यद् दीर्घसमासाढ्यं तुर्यं चाल्पसमासकम्॥

→ मुक्तक = समासेन मुक्तं मुक्तकम् = आद्यं समासरहितम् ← गुरुर्वचसि पृथुरुरसि

→ वृत्तगन्धि = वृत्तस्य गन्धो लवोऽस्यातीति वृत्तगन्धिः
↳ वृत्तभागयुतं परम् → 'समरकण्डूलनिविडभुजदण्डकुण्डली कृतकोदण्डशिञ्जिनीटंकारोज्जागरित-वैरिनगर'

→ उत्कलिकाप्राय = उच्चारणसमयः उच्चावच तरङ्गतुल्यमिति उत्कलिकाप्रायम्।
↳ अन्यद् दीर्घसमासाढ्यम् → अणिसविसुमरणिसिदसरविसर विदलिदसमरपरिगदपवरपरबल

→ चूर्णक = दीर्घसमासाभावेन चूर्णस्य बिन्दोरिव अल्पमात्रे विश्रामाच्च चूर्णकम्।
↳ तुर्यं चाल्पसमासकम् → गुणरत्नसागर, जगदेकनागर, कामिनीमदन, जनरञ्जन

→ कथा :
↳ कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्।
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके॥
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम्॥ } कादम्बर्यादिः

→ आख्यायिका :
↳ आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनम्।
अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित्॥
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते।
आर्यवक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्॥ } हर्षचरितम्

रसस्वरूप

↳ विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणाः तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः सचेतसाम् ॥

विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसो स्मृत ॥ - दशरूपक

= **रसास्वादन प्रकाराः**

↳ सत्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कार प्राणः कैश्चित प्रमातृभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वेन अयमास्वाद्यते रसः ॥

दशरूपकम्

↳ आचार्य धनञ्जय = पिता - विष्णु
↓
10वीं शताब्दी

* यह एक प्रकरण ग्रन्थ है
* उपजीव्य → भरत का नाट्यशास्त्र
* अध्याय → 4 प्रकाश 68 कारिकाएँ
* कारिका / वृत्तिकार → धनिक - धनञ्जय के अनुज
↓
अवलोक कारिका

प्रथम प्रकाश

⇒ **मंगलाचरण**

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।
मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥

स्तुति = गणेश

दशरूपकानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।
नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥

स्तुति = विष्णु, भरत

⇒ **दशरूपक ज्ञान फल**

आनन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः ।
योऽपीतिहासादिवदाह साधुस्तस्मै नमः स्वादुपराङ्मुखाय ॥

⇒ **नाट्य / रूपक**

अवस्थानुकृतिर्नाट्यम् रूपं दृश्यतयोच्यते ।
रूपकं तत्समारोपात् दशधैव रसाश्रयम् ॥

⇒ **रूपक के दश भेद**

* नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥

नाटक → प्रकरण → भाण → प्रहसन → डिम → व्यायोग → समवकार → वीथी → अंक → इहामृग

* **अन्यद् भावाश्रयं नृत्यम्** = भाव पर आश्रित रहने वाला नृत्य रस पर आश्रित रहने वाले नाट्य से भिन्न है।

* **नृत्तं ताललयाश्रयम्** = नृत्त ताल और लय पर आश्रित रहता है।

⇒ **कथावस्तु के दो भेद**

वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः वस्तु च द्विधा ।
तत्राधिकारिकं मुख्यम् अङ्गम् प्रासंगिकं विदुः ॥

- आधिकारिक कथावस्तु : (मुख्यम्)
  ↳ अधिकारः फलस्वाम्यम् अधिकारी च तत्प्रभुः ।
  तत् निर्वृत्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥

- प्रासंगिक कथावस्तु : (अङ्गम्)
  ↳ प्रासंगिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।
  सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाग् ॥

(पताका) बहुत देर तक चलने वाली = सुग्रीवादि वृत्तान्त

(प्रकरी) थोड़ी देर तक चलने वाली = शबरी वृत्तान्त

अर्थप्रकृतियां

बीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणा: ।
अर्थप्रकृतय: पञ्च ता: एता परिकीर्तिता: ॥

⇒ ## पंच कार्यावस्थाएँ

अवस्था: पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभि: ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्ति फलागमा: ॥

- आरम्भ = औत्सुक्यमात्रम् आरम्भ: , फललाभाय भूयसे ।
- यत्न / प्रयत्न = प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापार: , अतित्वरान्वित: ।
- प्राप्त्याशा = उपायापायशंकाभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभव: ।
- नियताप्ति = अपाय- अभावत: प्राप्ति: नियताप्ति: सुनिश्चिता: ।
- फलागम = समग्रफलसम्पत्ति: फलयोगो यथोदित: ।

⇒ ## पञ्च सन्धिर्लक्षण

अर्थप्रकृतय: पञ्च पञ्चावस्थासमन्विता: ।
यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्या: पञ्च सन्धय: ॥
मुखप्रतिमुख गर्भ विमर्श उपसंहृति ॥।

अर्थप्रकृति		कार्यावस्था		पंचसन्धि
बीज	+	आरम्भ	⇒	मुख
बिन्दु	+	यत्न	⇒	प्रतिमुख
पताका	+	प्राप्त्याशा	⇒	गर्भ
प्रकरी	+	नियताप्ति	⇒	विमर्श
कार्य	+	फलागम	⇒	उपसंहृति / निर्वहण

अर्थप्रकृतियां

बीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणाः ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ताः एता परिकीर्तिताः ॥

⇒ ## पंच कार्यावस्थाएँ

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्ति फलागमाः ॥

- आरम्भ = औत्सुक्यमात्रम् आरम्भः , फललाभाय भूयसे ।
- यत्न / प्रयत्न = प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारः , अतित्वरान्वितः ।
- प्राप्त्याशा = उपायापायशंकाभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ।
- नियताप्ति = अपाय - अभावतः प्राप्तिः नियताप्तिः सुनिश्चिताः ।
- फलागम = समग्रफलसम्पत्तिः फलयोगो यथोदितः ।

⇒ ## पञ्च सन्धिर्लक्षण

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।
यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥
मुख प्रतिमुख गर्भ विमर्श उपसंहृति ॥

अर्थप्रकृति		कार्यावस्था		पंचसन्धि
बीज	+	आरम्भ	⇒	मुख
बिन्दु	+	यत्न	⇒	प्रतिमुख
पताका	+	प्राप्त्याशा	⇒	गर्भ
प्रकरी	+	नियताप्ति	⇒	विमर्श
कार्य	+	फलागम	⇒	उपसंहृति / निर्वहण

→ मुख सन्धि:

↳ मुखं बीजसमुत्पत्तिः नानार्थरससम्भवा ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥

⇓

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ॥
उद्भेदभेदकरणानि अन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥

= बीजन्यास उपक्षेपः । तद् बाहुल्यं परिक्रिया । तन्निष्पत्तिः परिन्यासः । गुणाख्यानं विलोभनम् । सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः । प्राप्तिः सुखागमः । बीजागमः समाधानम् । विधानं सुखदुःखकृत् । परिभावोऽद्भुतावेशः । उद्भेदो गूढभेदनम् । भेदः प्रोत्साहना मता । करणं प्रकृतारम्भः ।

→ प्रतिमुख सन्धि :

↳ लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।
बिन्दुप्रयत्नानुगमाद् अंगान्यस्य त्रयोदशः ॥

⇓

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।
नर्मद्युति प्रगमनं निरोधः पर्युपासनम् ।
वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥

= रत्यर्थ इहा विलासः स्याद् । दृष्टनष्टानुसर्पणम् [परिसर्प] ॥
विधूतं स्यादरतिः । तच्छमः शमः । परिहासवचो नर्म ।
धृतिस्तज्जा द्युतिर्मता । उत्तरा वाक्प्रगमनम् ।
हितरोधो निरोधनम् । पर्युपास्तिरनुनयः ।
वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् । पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ।
उपन्यासस्तु सोपायम् । चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ।

गर्भ सन्धि :

↳ गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः ।
द्वादशाङ्गः पताका स्यात् न वा स्यात् प्राप्तिसम्भवः ॥

⇓

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।
संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिबले तथा ।
उद्वेगसंभ्रमाक्षेपाः लक्षणं च प्रणीयते ॥

= अभूताहरणं छद्म । मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम् ।
रूपं वितर्कवद्वाक्यम् । सोत्कर्षं स्यादुदाहृतिः [उदाहरण]
क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिः । संग्रहः सामदानोक्तिः ।
उद्वेगोऽरिकृता भीतिः । शंकात्रासौ च संभ्रमः ।
गर्भबीजसमुद्भेदाद् अक्षेपः परिकीर्तितः ।

→ विमर्श सन्धि :

↳ क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनाद् ।
गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शः इति स्मृतः ॥

13 अंग = तत्रापवादसंफेटौ विद्रवद्रवशक्तयः ।
द्युतिः प्रसङ्गश्छलनं व्यवसायो विरोधनम् ॥
प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ॥

- दोषप्रख्यापवादः स्यात् । सम्फेटो रोषभाषणम् ।
विद्रवो वधबन्धादिः । द्रवो गुरुतिरस्कृति ॥
तर्जनोद्वेजने द्युतिः । गुरुकीर्तनं प्रसंगः ॥
छलनं चावमाननम् । व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः ।
संरब्धानां विरोधनम् । विकत्थना विचलनम् ।
सिद्धामन्त्रणतो भावि दर्शिका स्यात् प्ररोचन ॥
आदानं कार्यसंग्रहः ॥

⇒ निर्वहण सन्धि

↳ बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।
एकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥

* मुख ⟶ 12 अंग
* प्रतिमुख ⟶ 13 अंग
* गर्भ ⟶ 12 अंग
* विमर्श ⟶ 13 अंग
* उपसंहृति ⟶ 14 अंग

= सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहना ॥
पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥

* सन्धिर्बीजोपगमनम् । विबोध कार्यमार्गणम् ।
ग्रथनं तदुपक्षेपो ऽनुभूताख्या तु निर्णयः ।
परिभाषा मिथो जल्पः प्रसादः पर्युपासनम् ।
आनन्दो वाञ्छितावाप्ति समयो दुःखनिर्गमः ॥
वराप्तिः काव्यसंहारः प्रशस्तिः शुभशंसनम् ॥

→ द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।
⇒ इतिवृत्त : सूच्यमेव भवेत् किंचिद् दृश्यश्रव्यमथापरम् ॥
↳ नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।
दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥

> सूच्यवस्तु

↳ अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।
विष्कम्भचूलिकाङ्कास्य - अंकावतारप्रवेशकैः ॥

विष्कम्भः

↳ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

सः द्विविधः –
- → शुद्धः
- → संकीर्णश्च

* एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ।

* **चूलिका**

↳ अन्तर्यवनिकासंस्थैः चूलिकार्थस्य सूचना ।

- नेपथ्यपात्रेण अर्थसूचनं चूलिका ।

* **अङ्कास्यम्**

↳ अङ्कान्तपात्रैरंकास्यं छिन्नांकस्यार्थसूचनात् ।

* **अङ्कावतार**

↳ अंकावतारस्तु अङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः

* **प्रवेशक**

↳ तद्वदेव अनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ॥

⇒ एभिः संसूचयेत् सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ।

कथावस्तु (विभाजन)

- **एकमात्र सूच्य**
  - ↓ नीरस तथा अनुचित कथावस्तु
  - ↓ कथावस्तु की सूचना दी जाती है अर्थोपक्षेपकों द्वारा (विष्कम्भक, चूलिका, अंकास्य, अंकावतार, प्रवेशक)
- **दृश्य तथा श्राव्य**
  - ↓ देखने में मोहक, उदात्त, रस एवं भावों से परिपूर्ण

⇒ **पुनस्त्रिधा वस्तुविभागम्**

↳ नाट्यधर्ममपेक्ष्यैतत् पुनर्वस्तु त्रिधेष्यते ।
सर्वेषां नियतस्यैव श्राव्यमश्राव्यमेव च ॥

- → नियतश्राव्य = कुछ नियत जनों के सुनने योग्य → जनान्तिक, अपवारित
- → श्राव्यम् = सबके लिए सुनने योग्य [प्रकाशं]
- → अश्राव्यम् = मंच पर किसी के भी न सुनने योग्य [स्वगतम्]

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्याद् अश्राव्यं स्वगतं मतम् ।
द्विधाऽन्यत् नाट्यधर्माख्यं जनान्तम् अपवारितम् ॥

- जनान्तिकम् = त्रिपताकाकरेण अन्यान् अपवार्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणम् यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥

- अपवारित = रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम् ।
↳ परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनम् अपवारितम् ।

⇒ **आकाशभाषित**

↳ किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।
श्रुत्वा इव अनुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

स्वगत

तृतीय प्रकाश

⇒ **दशरूपको का वर्णन**

↳ अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते ।
रूपकं तत्समारोपात् दशधैव रसाश्रयम् ॥

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
आयोग समवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥

⇒ **नाटक**

↳ प्रकृतित्वादथान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ।
सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥

पूर्वरंगं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।
प्रविश्य तद्वदपरः काव्यार्थं स्थापयेत् नटः ॥

दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः
सूचयेत् वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
ऋतुं कञ्चिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः
भेदैः प्ररोचनायुक्तैः वीथीप्रहसनामुखैः ॥

भारती वृत्ति –
- → प्ररोचना = उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना
- → वीथी
- → प्रहसन
- → आमुख (प्रस्तावना)

एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः श्रृंगार एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यात् निर्वहणेऽद्भुतम् ॥

पंचांकमेतद् अवरं दशाङ्कं नाटकं परम् ॥

॥ इत्युक्तं नाटकलक्षणम् ॥

→ **प्रकरण**

↳ अथ प्रकरणे वृत्तम् उत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।
अमात्य- विप्र- वणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥
धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।
शेषं नाटकवत् सन्धि प्रवेशकरसादिकम् ॥

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
क्वचिद् एकैव कुलजा वेश्या क्वापि द्वयं क्वचिद् ॥

अंक = 10, इतिवृत्त = कविकल्पित, नायक = अमात्य, विप्र · वणिज → धीरप्रशान्त

नायिका = कुलस्त्री - गणिका, दोनों

रस = श्रृंगार

उदाहरण = शूद्रक → मृच्छकटिकम्
भवभूति → मालतिमाधवम्
अश्वघोष → शारिपुत्रप्रकरणम्

प्रकरण → शुद्ध प्रकरण
प्रकरण → संकीर्ण प्रकरण → मृच्छकटिकम्

→ **भाणः**

↳ भाणस्तु धूर्तचरितम् स्वानुभूतं परेण वा ।
यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥
भूयसा भारती वृत्तिः एकाङ्कं वस्तु कल्पितम् ।
मुख निर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥ → इसके अन्तर्गत 10 लास्याङ्ग होते हैं ।

• लास्याङ्गानि

↳ गेयं पदं स्थितं पाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकस्त्रिगूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥
उत्तमोत्तमकं चान्यद् उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं ह्येतद् अङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥

अंक - 1.

उदा· लीलामधुर, श्रृंगारशेखर, मर्कटमदनिका,
धूर्तसमागम ।

प्रहसन

↳ तद्वत् प्रहसनं त्रेधा शुद्धवैकृतसङ्करैः ।

अंक - 1 नायक → निन्दनीय पुरुष

रस → हास्य , उदाहरण → धूर्तचरितम् , कन्दर्पकेलि

→ डिम

↳ डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्यात् वृत्तयः कैशिकीं बिना ।
नेतारो देवगन्धर्व- यक्षरक्षमहोरगाः ॥

अंक - 4, उदाहरण → त्रिपुरदाह

→ व्यायोग

↳ 'ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः'

अंक - 1
उदा. - जामदग्न्यजय, सौगन्धिकाहरणम्

→ समवकार

↳ कार्यं समवकारेऽपि. आमुखं नाटकादिवत् ।
ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥

अंक - 3
↳ समुद्रमंथन

→ वीथी

↳ वीथी तु कैशिकी वृत्तौ सन्ध्यङ्गाङ्कैस्तु भाणवत् ।
रसः सूच्यस्तु शृंगारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ॥

अंक → 1

प्रहसन

↳ तद्वत् प्रहसनं त्रेधा शुद्धवैकृतसङ्करैः ।

अंक - 1 नायक → निन्दनीय पुरुष

रस → हास्य , उदाहरण → धूर्तचरितम् , कन्दर्पकेलि

→ **डिम**

↳ डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्यात् वृत्तयः कै… विना ।
नेतारो देवगन्धर्व- यक्षरक्षमहोरगाः

अंक - 4, उदाहरण → त्रिपुरदाह

→ **प्रमुख उदाहरण**

* मालतीमाधवम् - प्रकरण
* सौगन्धिकाहरण - व्यायोग
* लीलामधुकरम् - भाण
* त्रिपुरदाह - डिम

→ **प्रहसने हास्य रस भवति** *

→ **व्यायोग**

↳ 'ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः'

अंक - 1
उदा. - जामदग्न्यजय, सौगन्धिकाहरणम्

→ **समवकार**

↳ कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नाटकादिवत् ।
ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥

अंक - 3
↳ समुद्रमंथन

→ **वीथी**

↳ वीथी तु कैशिकी वृत्तौ सन्ध्यङ्गाङ्कैस्तु भाणवत् ।
रसः सूच्यस्तु शृंगारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ॥

अंक → 1

→ अंक

↳ उत्सृष्टिकाङ्कः प्रख्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।
रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ॥

अंक - 1 = शर्मिष्ठा ययाति, उन्मत्त - राघव

→ ईहामृग

↳ मिश्रम् ईहामृगे वृत्तं चतुरङ्कं त्रिस...
नरदिव्यावनियमान नायक-प्रतिनायक...

अंक - 4 , कुसुमशेखर विजयम

* अल्पप्रभावी
→ अङ्क → भाण
→ आयोग → वीथी
→ प्रहसनम्
} 1 अंक

* डिम
→ ईहामृग और डिम = 4 अंक
* समवकार में तीन अंक

विधा	अंक	इतिवृत्त	नायक	रस	उदाहरण
1. नाटकम्	5 से 10	इतिहास एवं पुराणप्रसिद्ध	धीरोदात्त	शृंगार/वीर	अभिज्ञान शा.
2. प्रकरणम्	10	कविकल्पित	*धीरप्रशान्तः	शृंगार	मृच्छकटिकम्, मालतीमाधवम्, शारिपुत्र
3. भाणः	1	,,	विट	शृंगार/वीर	कर्पूरचरितम्
4. प्रहसनम्	1	,,	निन्दनीय पुरुष	हास्य	धूर्तचरितम्, कन्दर्पकेलि
5. डिमः	4	ऐतिहासिक	उद्धत	-	त्रिपुरदाहः
6. व्यायोग	1	,,	,,	-	मध्यमव्यायोग, सौगन्धिकाहरण
7. समवकार	3	-	देवता	वीर	समुद्रमंथनम्
8. वीथी	1	कविकल्पित	साधारण	शृंगार	मालविकाग्निमित्रम्
9. अङ्क	1	ऐतिहासिक	-	करुण	शर्मिष्ठा ययाति, उन्मत्त राघवम्
10. ईहामृग	4	मिश्रित	-	-	कुसुमशेखर विजयः

काव्यप्रकाश

↳ आचार्य मम्मट

10 उल्लास

⇒ काव्यप्रकाश की टीकाएँ

माणिक्यचन्द्र ⇒ काव्यप्रकाशसंकेत [सबसे प्राचीन]

जयन्त ⇒ काव्यदीपिका

आचार्य विश्वनाथ ⇒ काव्यप्रकाशदर्पण *

गोविन्दठक्कुर ⇒ काव्यप्रदीप

⇒ मंगलाचरण

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरससरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥

⇒ काव्यप्रयोजन

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥

- काव्यरचनाद्वारा यशप्राप्तिः भवति । कालिदासादीनामिव यशः ।
- श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम् ।
- राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम् ।
- आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम्
- सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं वेद्यान्तरमानन्दम् अनुभूयते - 'सद्यः परनिर्वृतये'
- कान्तासम्मित
  - → प्रभुसम्मित = शब्दप्रधानं = वेदादिशास्त्रेभ्यः
  - → सुहृत्सम्मित = अर्थप्रधानं = पुराणादीतिहासेभ्यश्च
  - → कान्तासम्मित = शब्दार्थयोर्गुणभावेन = काव्यादि

⇒ **काव्यहेतु**

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

* काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः - **भामह**

→ शक्तिः कवित्वबीजभूतसंस्कारविशेषः, यां बिना काव्यं न प्रसरेत् ।

→ निपुणता - छन्दोव्याकरणादिशास्त्राणां कोशकलाचतुर्वर्गादिलक्षणग्रन्थानां इतिहासादि ग्रन्थानां विमर्शनाद् व्युत्पत्तिः भवति तदेव नैपुण्यम् ।

→ अभ्यास - ये काव्यं कर्त्तुं विचारयितुं च जानन्ति तदुपदेशेन काव्यं करणीयं पौनः पुन्य अभ्यासः करणीयः ।

* अत्र एते 'त्रयः हेतवः समुदिताः न तु व्यस्ताः'
* काव्यस्य उद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुः न तु हेतवः ।

⇒ **काव्यलक्षणम्**

दोष = गुणालंकाराः वक्ष्यन्ते ।

"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृति पुनः क्वापि"

→ अदोषौ : रसानुभूत्यां बाधकेभ्यः च्युतसंस्कारादि प्रबलदोषेभ्यः रहितं काव्यम् । 'मुख्यार्थः हति दोषाः, रसस्य मुख्य'

→ शब्दार्थौ : शब्दार्थयुगलं वा शब्दार्थयोः समष्टिः काव्यम् ।

→ सगुणौ : ओजप्रसादादिगुणयुक्तं शब्दार्थयुगलं काव्यम्

→ अनलङ्कृति पुनः क्वापि : सर्वत्र अलंकारसहितं किन्तु यदा कदा अलंकाररहितमपि काव्यं भवति, यदि रसपरिपाकः समुचितः अस्ति ।

यथा :

यः कौमारहरः स एव हि वरः ता एव चैत्रक्षपाः ।
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ॥
स चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ

काव्यभेद

① उत्तमकाव्य (ध्वनिकाव्य)
② मध्यम काव्य (गुणीभूतव्यंग्यकाव्य)
③ अधम काव्य (चित्रकाव्य)

→ उत्तमकाव्य [ध्वनिकाव्य]

↳ इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो ।
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ॥
मिथ्यावादिनी दूति बान्धवजन स्याज्ञातपीडागमे ।
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनः तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

→ मध्यमकाव्यः [गुणीभूतव्यंग्यकाव्य]

↳ अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथक
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छ

→ असुन्दरगुणीभूतव्यंग्य :
वानीरकुञ्जोड्डीन शकुनि कोलाहलं शृण्वन्त्याः
गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि ॥

→ काक्वाक्षिप्तगुणीभूतव्यंग्य
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्,
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

→ अस्फुटगुणीभूतव्यंग्य
अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥

→ अधमकाव्य [चित्रकाव्य]

↳ शब्दचित्रं वाच्यचित्रं अव्यंग्यं त्ववरं स्मृत

(क) शब्दचित्रम् :

↳ स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहर च्छातेतराम्बुच्छटा
मुर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहित स्नानाह्निकाह्नाय वः ॥
भिद्यादुद्यदुदारदुर्दरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम -
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥

(ख) अर्थचित्रम :

↳ विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात् भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ।
ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥

काव्यभेद

① उत्तमकाव्य (ध्वनिकाव्य)
② मध्यम काव्य (गुणीभूतव्यंग्यकाव्य)
③ अधम काव्य (चित्रकाव्य)

→ उत्तमकाव्य [ध्वनिकाव्य]

↳ इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो ।
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ॥
मिथ्यावादिनी दूति बान्धवजन स्याज्ञातपीडागमे ।
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनः तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

→ मध्यमकाव्य: [गुणीभूतव्यंग्यकाव्य]

↳ अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥

→ अधमकाव्य [चित्रकाव्य]

↳ शब्दचित्रं वाच्यचित्रं अव्यंग्यं त्ववरं स्मृतम्

(क) शब्दचित्रम्:

↳ स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहर च्छातेतराम्बुच्छटा
मुर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहित स्नानाह्निकाह्नाय वः ॥
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम -
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥

(ख) अर्थचित्रम:

↳ विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात् भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ।
ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥

शब्दार्थ स्वरूपम्

↳ • स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

• वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः ।

शब्द ⇒ वाचकः , लाक्षणिकः , व्यञ्जकः

अर्थ ⇒ वाच्य , लक्ष्य, व्यंग्य

* **तात्पर्यार्थ** = 'तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्' ।

↳ आकांक्षा - योग्यता - सन्निधिवशाद् वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुः अपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसति इति अभिहितान्वयवादिनां मतम् ।

* 'वाच्य एव वाक्यार्थ इति अन्विताभिधानवादिनः' ।

* **अभिहितान्वयवाद** :

↳ पदैः केवलं अनन्वितपदार्थस्य उपस्थितिः भवति ।

यथा = रामः विद्यालयं गच्छति

रामाभिधः + विद्यास्थानं + गमनक्रिया ·

⇓

आकांक्षा - योग्यता - सन्निधिवशात् तात्पर्यशक्तिद्वारा पदानां वाक्यार्थः भवति ।

* **अन्विताभिधानवाद** :

↳ अन्वितपदार्थाः एव अभिधया बोध्यन्ते ।

• अत्र पदार्थनाम् अन्वयः पूर्वमेव भवतीत्यतः अत्र तात्पर्यशक्तेः आवश्यकता नास्ति ।

* सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

→ तत्र वाच्यस्य यथा -

मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया ।
तद्भण! किं करणीयमेवमेव न वासर: स्थायी ॥

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्जते ।

→ लक्ष्यस्य यथा -

साधयन्ती सखी सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते ।
सद्भावस्नेहकरणीयसदृशकं तावद् विरचितं त्वया ॥

अत्र मत्प्रियं त्वया रमयन्त्या शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम्, तेन च कामुकविषयं सापराधत्वम् प्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

→ व्यंग्यस्य यथा -

पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका ।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शंखशुक्तिरिव ॥

अत्र निष्पन्दत्वेन, आश्वस्तत्वम्, तेन च जनरहितत्वम्, अत: संकेतस्थानमेतदिति कयाचित् कंचित् प्रयुच्यते ।
अथवा मिथ्यावदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्जते ।

⇒ वाचकशब्दस्वरूपम्

↳ • 'साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक:'

इह अगृहीतसंकेतस्य शब्दस्य अर्थप्रतीते: अभावात् संकेतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्र अव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स तस्य वाचक: ।

• संकेतित: चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

उपाधिश्च (संकेतितः) द्विविधः - 'वस्तुधर्मो-वक्तृयदृच्छा'-सन्निवेशितश्च। वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः - सिद्धः साध्यश्च। सिद्धोऽपि द्विविधः - पदार्थस्य प्राणप्रदो। विशेषाधानहेतुश्च।

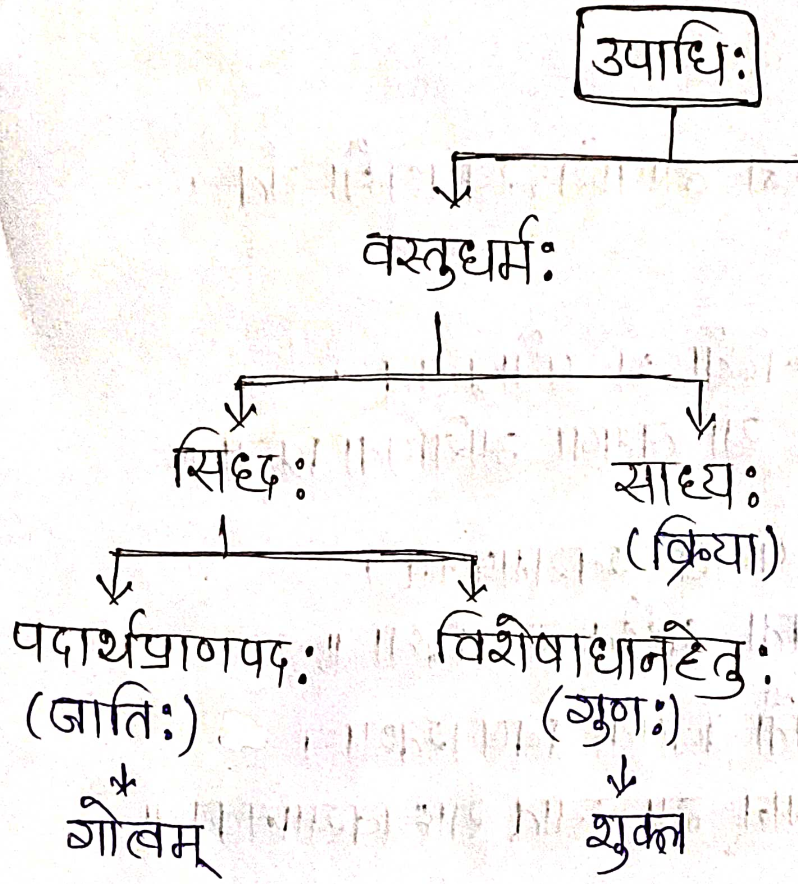

* विविधाचार्येण मते संकेतग्रह :

* जातौ एव इति → मीमांसकाः
* जातिविशिष्टव्यक्तौ → नैय्यायिकाः।
* अतद्व्यावृत्तिः (अपोह) → बौद्धाः
* जातिगत- उपाधौ इति → वैयाकरणाः
  साहित्यकाः।

⇒ **शब्दशक्ति**

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ।
स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

→ **अभिधा**

↳ स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ।

→ **लक्षणा**

↳ मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणा आरोपिता क्रिया ॥

भेद = स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥
सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।
विषयन्तः कृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका ॥

* भेदाविमौ च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरस्तथा ।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ ॥

लक्षणा

- शुद्धा
  - उपादान लक्षणा — कुन्ताः प्रविशन्ति
  - लक्षण लक्षणा — गंगायां घोषः
  - शुद्धा सारोपा — आयुर्घृतम्
  - शुद्धा साध्यवसाना — आयुरेवेदम्
- गौणी
  - गौणी सारोपा — गौर्वाहिकः
  - गौणी साध्यवसाना — गौरयम्

व्यञ्जना

* व्यंग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने ।
प्रयोजनं हि व्यञ्जनाव्यापारगम्यमेव ।

* तच्च (व्यंग्यं) गूढम् अगूढम् वा ।

→ गूढम् यथा -

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितम् ।
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मति ॥
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुर ।
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोदगमो मादते ॥

→ अगूढम् यथा -

श्रीपरिचयाज्जडाऽपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥

अत्रोपदिशतीति अनायासेन शिक्षादानमभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ।

* 'तदेषा कथिता त्रिधा' - अव्यंग्या, गूढव्यंग्या, अगूढव्यंग्या

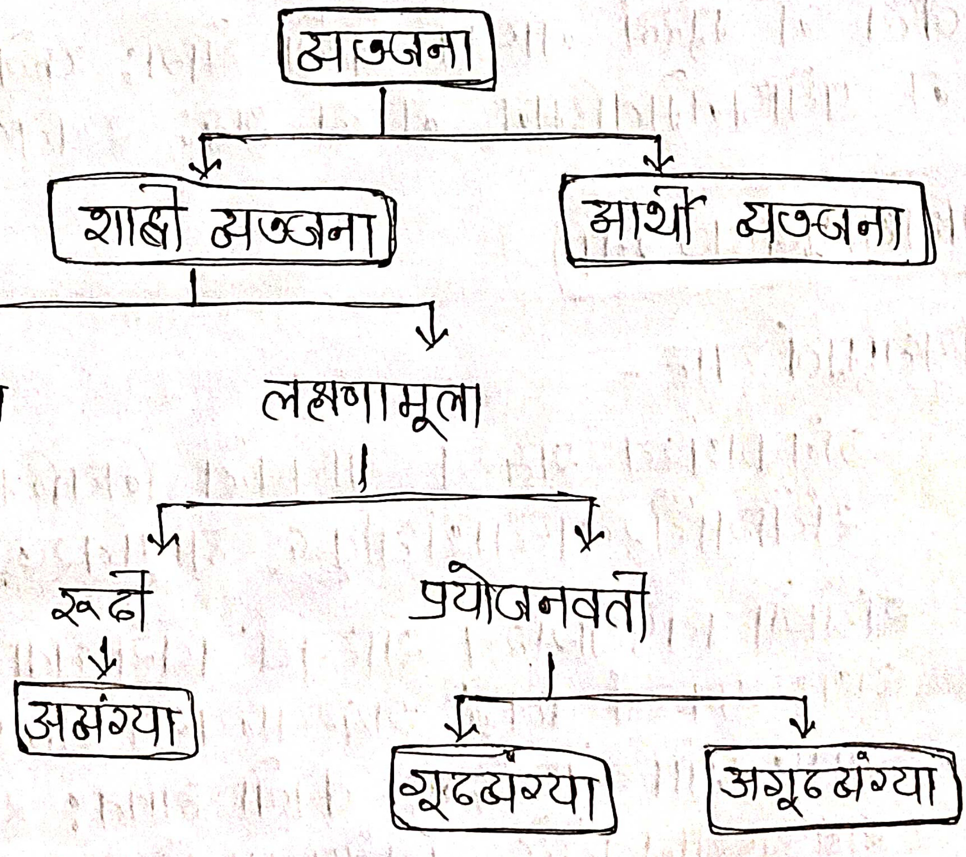

लक्षणामूलव्यञ्जना

* तद्भूर्लाक्षणिकः ।
शब्द इति संबध्यते । तद्भूः तदाश्रयः ।

* तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ।
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ॥

यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगः तत्र न अन्यतः तत् प्रतीतिरपि तु तस्मादेव शब्दात् । "न चात्र व्यञ्जनाद् ऋते व्यापारः",
तथाहि -

* 'नाभिधा समयाभावात्'
- गंगायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्माः तटादौ प्रतीयन्ते न तत्र गंगादिशब्दाः संकेतिताः ।

* 'हेत्वभावान् लक्षणा'
- मुख्यार्थबाधादि त्रयं हेतुः

तथा च

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बोधो योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥

⇒ **अभिधामूलव्यञ्जना**

अभिधामूलं त्वाह -

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् ॥

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयो ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

- सशंखचक्रो हरिः इति संयोगः ।
- अशंखचक्रो हरिरित्यच्युते विप्रयोगः ।
- रामलक्ष्मणौ इति दाशरथौ साहचर्यम् ।
- रामार्जुनगतिः तयोरिति भार्गव-कार्तवीर्ययोः - विरोधिता
- स्थाणुं भज भवच्छिदे, इति हर - अर्थः (प्रयोजनम्)

* सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे - प्रकरणवशाद्

* कुपितो मकरध्वज इति कामे - लिङ्गम्

- देवस्य पुरारातेरिति शम्भौ - अन्यशब्दस्य सन्निधिः
- मधुना मत्तः कोकिल इति वसन्ते - सामर्थ्यम्
- पातु वो दयितामुखमिति साम्मुख्ये - औचिती
- भात्यत्र परमेश्वर इति राजधानीरूपात् देशाद्राजनि - देशः
- चित्रभानुर्विभातीति दिने रवौ रात्रौ - कालः
- मित्रं भातीति सुहृदि, मित्रो भातीति रवौ - व्यक्तिः
- इन्द्रशत्रुः इत्यादौ वेद एव, न काव्ये, स्वरो विशेष-प्रतीतिकृत - स्वरः

⇒ आर्थीव्यञ्जना :

> वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः ।
> प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ।
> योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुः व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥

- बोद्धव्य प्रतिपाद्यः । काकुः ध्वनेर्विकारः ।

प्रस्तावः प्रकरणम् । 'अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यंग्यात्मनः' ।

क्रमेणोदाहरणानि -

→ वक्तृवैशिष्ट्स्य यथा -

↳ अति पृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वरि
श्रमस्वेदसलिल निःश्वास निःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥

→ बोद्धव्यस्य यथा -

↳ औनिद्र्यं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम् ।
मम मन्दभागिन्याः कृते सखि त्वामपि अहह ! परिभवति ॥

→ काकुवैशिष्ट्स्य यथा -

तथाभूतं दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

→ वाक्यवैशिष्ट्स्य यथा -

तदा मम गण्डस्थलनिमग्नां दृष्टिं नानैषीरन्यत्र ।
इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ, न सा दृष्टिः ॥

→ देशस्य यथा -

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रुचितोऽञ्जलिर्वः ॥

⇒ **रसस्वरूप**

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥
विभावानुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥

* विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः - आचार्य भर

रस के अंग —
- → विभाव (कारण) —
  - → आलम्बन = नायक-नायिका
  - ↳ उद्दीपन = चाँदनी रात, एकान्त स्थान ।
- → अनुभाव -(कार्य)
- ↳ व्यभिचारीभाव -(सहकारी कारण) - 33 प्रकार

→ वक्तृवैशिष्ट्स्य यथा -

↳ अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वरितम्
श्रमखेदसलिल निःश्वास निःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥

→ बोद्धव्यस्य यथा -

↳ औनिद्र्यं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम् ।
मम मन्दभागिन्याः कृते सखि त्वामपि अहह! परिभवति ॥

→ काकुवैशिष्ट्स्य यथा -

तथाभूतं दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

→ वाक्यवैशिष्ट्स्य यथा -

तदा मम गण्डस्थलनिमग्नां दृष्टिं नानैषीरन्यत्र ।
इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ, न सा दृष्टिः ॥

→ देशस्य यथा -

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसी[...] रचितोऽञ्जलिर्वः ॥

* रसादि 8 प्रकार के ध्वनि *

→ रसभावतदाभास भावशान्त्यादिरक्रमः
भिन्नो रसाद्यलंकारात् अलंकार्य तया स्थिताः ॥

① रस, ⑥ भावसन्धि
② भाव ⑦ भावशबलता
③ रसाभास ⑧ भावशान्ति
④ भावाभास
⑤ भावोदय

⇒ रसस्वरूप

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि य[...]
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चे[...]
विभावानुभावास्तत् कथ्यन्ते व्य[...]
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भ[...]

* विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रस[...]

रस के अंग —
- → विभाव (कारण) —
  - → आलम्बन = नायक-नायिका
  - → उद्दीपन = चाँदनी रात, एकान्त स्थान ।
- → अनुभाव - (कार्य)
- → व्यभिचारीभाव - (सहकारी कारण) - 33 प्रकार

संयोग/सम्बन्ध निष्पत्तिः

भट्टलोल्लट → उत्पत्तिवाद → उत्पाद्य- उत्पादक भाव सम्बन्ध → उत्पत्ति

शंकुक → अनुमितिवाद → अनुमाप्य- अनुमापक " → अनुमिति

भट्टनायक → भुक्तिवाद → भोज्य- भोजक भाव सम्बन्ध → भुक्ति

अभिनवगुप्त → अभिव्यक्तिवाद → अभिव्यंग- अभिव्यंजक भाव सम्बन्ध → अभिव्यक्ति

* 'रसः मुख्यतया अनुकार्ये रामादिव भवति' (भट्टनायक)

⇒ **रसों के आठ प्रकार**

श्रृंगारहास्यकरुणरौद्र वीर भयानकाः ।
बीभत्सोद्भुतसंज्ञो चेत् अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

रस	स्थायी भाव	वर्ण
① श्रृंगार	रति	श्याम
② हास्य	हास	श्वेत
③ करुण	शोक	कपोत
④ रौद्र	क्रोध	रक्त
⑤ वीर	उत्साह	सुवर्ण
⑥ भयानक	भय	कृष्ण
⑦ बीभत्स	जुगुप्सा	नील
⑧ अद्भुत्	विस्मय	पीत
⑨ शान्त	शम निर्वेद	श्वेत

* भरत मुनि 8 रस
* विश्वनाथ और मम्मट = 9 रस (शान्त)

रसवर्ण स्मरणार्थ ⇒ **श्वेकरसुकृनीपी**

* **श्रृंगार रस** 2 भेद
1. सम्भोग
2. विप्रलम्भ –
   - पूर्वराग –
     - नीतिराग
     - कुसुमय
   - मान
   - प्रवास
   - करुण

* **हास्यरस** 06 भेद
1. स्मित, 2. हसित, 3. अतिहसित, 4. विहसित, 5. अवहसित, 6. अपहसित

* **वीररस** 04 भेद
1. दानवीर = कर्ण, 2. धर्मवीर = युधिष्ठिर, 3. दयावीर, 4. महावीर → राम

⇒ **दोष के प्रकार** : (06 प्रकार)

- पद दोष → च्युतसंस्कृत्यादयः
- वाक्य दोष → श्रुतिकट्वादयः
- पदांशगतदोष →
- वाक्यगतदोष →
- अर्थदोषाः
- **रसदोषाः** →

रसदोष [13 प्रकार]

→ मुख्यार्थहतिर्दोषो रसस्य मुख्यस्तदाश्रयाद् वाच्यः।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः॥

* व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः॥

* प्रतिकूलविभावादि ग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः।
अकाण्डे प्रथनच्छेदौ अंगस्याप्यतिविस्तृतिः॥

* अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशा॥

= 1. व्यभिचारिभावानां शब्दवाच्यता,
2. रसानां शब्दवाच्यता, 3. स्थायिभावानां शब्दवाच्यता,
4. अनुभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः,
5. विभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः;
6. विरुद्धविभावादि ग्रहणम्, 7. अंगभूतरसस्य पुनः-पुनः दीप्तिः, 8. अकाण्डे प्रथनम्, 9. अकाण्डे छेदः,
10. अंगस्य अतिविस्तृतिः,
11. अंगिनः अपरामर्शः,
12. प्रकृतीनां विपर्ययः,
13. अनङ्गस्य अभिधानम्।

1. व्यभिचारीभावानां शब्दवाच्यता -

सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातंगचर्माम्बरे।
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि॥
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे।
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः॥

⇒ इसका निवारण = 'व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातंगचर्माम्बरे',

२. रसानां शब्दवाच्यता :

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥ *

३. स्थायीभावानां शब्दवाच्यता :

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणाम्परस्परम् ।
ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥

पंचम उल्लास [व्यञ्जनावृत्ति की स्थापना]

गुणीभूतव्यंग्यनिरूपणात्मकः

→ अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यंग्ये तु मध्यमम्।

यथा ⇒ ग्रामतरुण्यं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरा मलिना मुखच्छाया॥

→ गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदान् आह -

अगूढम्- अपरस्याङ्गम्, वाच्यसिद्ध्यङ्गम्- अस्फुटम्।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तम् असुन्दरम्॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्गस्य अष्टौ भिदाः स्मृताः॥

8 भेद = अगूढ, अपरस्याङ्ग, वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, अस्फुटम्
सन्दिग्धप्राधान्य, तुल्यप्राधान्य, काक्वाक्षिप्तम्,
असुन्दरम्।

= कामिनीकुचकलशवद् गूढं चमत्करोति,
अगूढं तु स्फुटतया वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव।

* वाच्यसिद्ध्यङ्गम् यथा-

↳ भ्रमिमरतिमल- सहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम्।
मरणञ्च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्॥

गच्छाम्यच्युत! दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते।
किन्त्वेवं विजनस्थयोः हतजनः सम्भावयत्यन्यथा॥
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचित वृथावस्थानखेदालसाम्
आश्लिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः॥

* सन्दिग्धप्राधान्यं यथा -

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे आपारयामास विलोचनानि

* अस्फुटं गुणीभूतव्यंग्यं यथा -

↳ अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम्॥

* तुल्यप्राधान्यं गुणीभूतव्यंग्यं यथा -

↳ ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते।

* काक्वाक्षिप्तं गुणीभूतव्यंग्यं यथा -

↳ मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन॥

* असुन्दरं गुणीभूतव्यंग्यं यथा -

↳ वानीरकुञ्जोड्डीन शकुनि कोलाहलं शृण्वन्त्याः।
गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥

व्यञ्जनावृत्ति की स्थापना

→ शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वम् अनुमानेन चेष्टया॥
अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेत् शक्तिं द्वयात्मिकाम्
अर्थापत्त्याऽवबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम्॥

काव्यगुण

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युः अचलस्थितयो गुणाः॥

भेद :

↳ 'माधुर्यौजः प्रासादाख्याः त्रयस्ते न पुनर्दशः' → वामन 10 गुण मानते है।

* माधुर्य गुण

↳ आह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे द्रुतिकारणम्। = संभोग शृंगार में रहता है
करुणे विप्रलम्भे तत् शान्ते चातिशयान्वितम्॥

* ओजगुण

↳ दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुः ओजो वीररसस्थितिः। → वीर रस में
वीभत्सरौद्ररसयोः तस्याधिक्यं क्रमेण च॥

* प्रसादगुण

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः॥ 2॥

↳ शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः। = सभी रसों में
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थिति॥ 1॥

⇒ अलंकार

• रुद्रट = वास्तव, औपम्य, अतिशय, श्लेष

अलंकार

- शब्दालंकार — 06
  - अनुप्रास, यमक, वक्रोक्ति, श्लेष, चित्र, पुनरुक्तवदाभास
- अर्थालं[कार] — 6[...]

* अप्पयदीक्षित → कुवलयानन्द → 125 अलंकार
* आचार्य भरत = 04 अलंकार
* कुन्तक ⇒ 20 अलंकार
* मम्मट ⇒ 67 अलंकार
* विश्वनाथ, रुय्यक ⇒ 68 अलंकार
* भामह ⇒ 38 अलंकार
* दण्डी ⇒ 37 अलंकार
* रुद्रट ⇒ चार वर्ग सम्पूर्ण अलंकारों

काव्यगुण

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युः अचलस्थितयो गुणाः ॥

भेद :

→ 'माधुर्यौजः प्रसादाख्याः त्रयस्ते न पुनर्दशः' → वामन 10 गुण मानते है।

* माधुर्य गुण

→ आह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे द्रुतिकारणम् । = संभोग श्रृंगार में रहता है
करुणे विप्रलम्भे तत् शान्ते चातिशयान्वितम् ॥

* ओजगुण

→ दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुः ओजो वीररसस्थितिः । → वीर रस में
वीभत्सरौद्ररसयोः तस्याधिक्यं क्रमेण च ॥

* प्रसादगुण

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ 2 ॥

→ शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः । = सभी रसों में
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थिति ॥ 1 ॥

⇒ अलंकार

• रुद्रट = वास्तव, औपम्य, अतिशय, श्लेष

अलंकार
- शब्दालंकार — 06
- अर्थालंकार — 61

अनुप्रास, यमक,
वक्रोक्ति, श्लेष,
चित्र, पुनरुक्तवदाभास

⇒ वक्रोक्ति अलंकार

यदुक्तमन्यथावाक्यम् अन्यथाऽन्येन योज्यते ।
श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥

- वक्रोक्ति
  - काकु
  - श्लेष
    - पदभंग
    - अभंग

⇒ अनुप्रास अलंकार

वर्णसाम्यमनुप्रासः छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

[अनुप्रासः पञ्चधा ततः] ⇓ आचार्य विश्वनाथ

- [अनुप्रास]
  - वर्ण अनुप्रास
    - छेकानुप्रास
    - वृत्यनुप्रास
  - शब्द अनुप्रास
    - लाटानुप्रास

⇒ श्लेष अलंकार [उभयालंकार]

वाच्यभेदेन भिन्नायद् युगपद्भाषणस्पृशः
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषो सावक्षरादिभिरष्टधा ॥

आठ भेद = वर्ण श्लेष, लिङ्ग, प्रकृति, विभक्ति,
पद, भाषा, प्रत्यय, वचन

⇒ यमकालंकार :

प्रमुख 8 प्रकार और कुल 40 भेद

[रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्] → आचार्य विश्वनाथ

अर्थालंकार

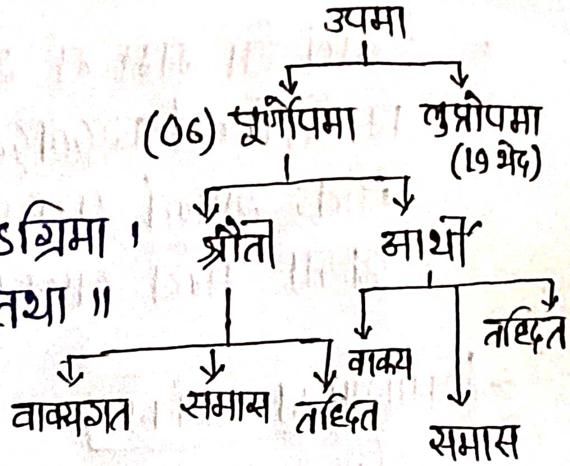

उपमा अलंकार :

↳ साधर्म्यमुपमा भेदे पूर्णा लुप्ता च साऽग्रिमा ।
श्रौत्यार्थी भवेद् वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥

• वाक्यगा श्रौति पूर्णोपमा :

↳ स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥

• वाक्यगा आर्थी पूर्णोपमा :

↳ चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधितरुणारुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजम् इदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि सम्मदं विधत्ते ॥

• समासगा श्रौति पूर्णोपमा :

↳

• तद्धितगत श्रौति & आर्थी पूर्णोपमा :

↳ गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गंगाभुजंगवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥

→ रूपक अलंकार

↳ तद् रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः

यथा = ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी ,
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ॥
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुक्ताकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्यच्छलेन ॥

→ उत्प्रेक्षा अलंकार

↳ सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्

⇒ लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥

= उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्य दर्पः।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा
लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥

→ समासोक्ति अलंकार
↳ परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

यथा - लब्धा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः।
जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥

→ निदर्शना अलंकार
↳ 'अभवन् वस्तुसम्बन्धः उपमा-परिकल्पकः'

• वाक्यार्थनिदर्शना = क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

• पदार्थ निदर्शना = उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति ^चास्तम्'
वहति गिरिरयं विलम्बि घण्टाद्वयं परिवारितवारणेन्द्रलीलां।

→ अर्थान्तरन्यास अलंकार
↳ सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥

→ अपह्नुति अलंकार
↳ प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुति।

यथा = अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये!
कलंको नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ॥
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥

दृष्टान्त अलंकार

↳ दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ।

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥

→ ## विभावना अलंकार

↳ क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिः विभावना

यथा = कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि ,
परिवर्त्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताप्यघूर्णत सा ॥

→ ## विशेषोक्ति अलंकार

↳ विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः

- → उक्तनिमित्ता
- → अनुक्त निमित्ता
- → अचिन्त्यनिमित्ता

• अनुक्तनिमित्ता = निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नाऽलिंगनतोऽङ्गना सा ॥

• उक्त निमित्ता = कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥

• अचिन्त्यनिमित्ता = स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं तस्य शम्भुना न बलं हृतम् ॥

→ ## स्वभावोक्ति अलंकार

↳ स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्

→ **विरोधाभास अलंकार**

↳ 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद् वचः'

10 भेद ⇒ जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैः विरुद्धा स्याद् गुणस्त्रिभिः।
क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश॥

- जाति का जाति के साथ विरोध :

अभिनव-नलिनी-किसलय-मृणालवलयादि दवदहनराशिः।
सुभग! कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्व द्वियोगपविपाते।

→ **संकर अलंकार**

↳ 'अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः'

यथा- आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटङ्कपत्रे।
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते॥

→ **संसृष्टि अलंकार**

↳ 'सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः'

ध्वन्यालोक

↳ आचार्य आनन्दवर्धन - [850 ई.पू]

- विभाजन = 4 उद्योत
- तीन भाग = कारिका, वृत्ति, उदाहरण

↳ • लोचन टीका = अभिनव गुप्त
• चन्द्रिका टीका
• उदयोत्तुंगकृत = कौमुदीटीका

- आनन्दवर्धन की 5 रचनाएँ:

① ध्वन्यालोक
② तत्त्वालोक
③ देवीशतक
④ विषमबाण लीला
⑤ अर्जुनचरित

⇒ **मंगलाचरण**

स्वेच्छाकेसरिण: स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दव: ।
त्रायन्तां वो मधुरिपो: प्रपन्नार्तिच्छिदो नखा: ॥

स्तुति - विष्णु देवता की

वस्तुध्वनि	→	नख
अलंकारध्वनि	→	व्यतिरेकालंकार
रसध्वनि	→	वीर

⇒ **ध्वनिलक्षण**

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्य: समाम्नातपूर्व: ।
तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ॥
केचिद् वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं ।
तेन ब्रूम: सहृदयमन: प्रीतये तत्स्वरूपम् ॥

- अधिकारी ⇒ सहृदय
- प्रयोजन ⇒ सहृदयमन: प्रीतये
- विषय ⇒ तत्स्वरूपम् ब्रूम:

• ध्वनि विरोधी तीन मत :

1. अभाववादी
2. भाक्तवादी
3. अनिर्वचनीयवादी

यस्मिन्नस्ति न वस्तु किंचन मनः प्रह्लादि सालंकृ
व्युत्पन्नैरचितं च नैव वचनैः वक्रोक्ति शून्यं च यत्
काव्यं तद्ध्वनिना समन्वितमिति प्रीत्या प्रशंसञ्जडो
नो विद्मोऽभिदधाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः ॥

• ध्वनि विरोधी छः आचार्य :

1. महिम भट्ट
   → व्यक्तिविवेक (तीन विमर्शों में विभक्त)
2. क्षेमेन्द्र
   → औचित्यविचारचर्चा, सुवृत्ततिलकम्
   रामायणमञ्जरी, भारतमञ्जरी, बृहत्कथामंजरी
3. कुन्तक
   → वक्रोक्तिजीवितम्
4. भट्टनायक
   → भुक्तिवाद, 'हृदय - दर्पणम्'
5. धनञ्जय
   → दशरूपकम्
6. प्रतिहारेन्दुराजशेखर

⇒ ध्वनिभूमिका

योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मेति व्यवस्थितः ।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥

तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरुपमादिभिः ।
बहुधा व्याकृतः सोऽन्यैः ततो नेह प्रतन्यते ॥

प्रतीयमान

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

⇒ वस्तुध्वनि के पांच भेद

① क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूप:

↳ भ्रम धार्मिक विस्रब्ध: स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदावरीनदीकूललता गहनवासिना दृप्तसिंहेन ॥

② क्वचिद्वाच्ये प्रतिषेधरूपे विधिरूप:

↳ श्वश्रूरत्र शेतेऽत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।
मा पथिक! रात्र्यन्ध: शय्यायामावयो: शयिष्ठा: ॥

③ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे अनुभयरूप:

↳ व्रज ममैवैकस्या भवन्तु नि:श्वासरोदितव्यानि ।
मा तवापि तया बिना दाक्षिण्यहतस्य जनिषत ॥

④ क्वचिद्वाच्ये प्रतिषेधरूपे अनुभय रूप:

↳ प्रार्थये तावत्प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यसामपि हताशे ॥

⑤ क्वचिद्वाच्याद् विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापित:

↳ कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियाया: सव्रणमधरम् ।
सभ्रमरपद्मघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥

⇒ काव्य की आत्मा

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवे: पुरा ।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थ: शोक: श्लोकत्वमागत: ॥

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु नि:ष्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।
वेद्यते स तु काव्यार्थ तत्त्वज्ञैरेव केवलम् ।

योऽर्थस्तत् व्यक्तिसामर्थ्य योगी शब्दश्च कश्चन ।
यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥

आलोकार्थी यथा दीप शिखायां यत्नवाञ्जनः ।
तदुपायतया तद्वत् अर्थे वाच्ये तदादृतः ॥

यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः सम्प्रतीयते ।
वाच्यार्थपूर्विका तद्वत् प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥

स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन् ।
यथा व्यापारनिष्पत्तौ पदार्थो न विभाव्यते ॥

तद्वत्सचेत सां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।
बुद्धौ तत्वार्थदर्शिन्यां झटित्येवावभासते ॥

⇒ **ध्वनिकाव्य का लक्षण**

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ 13॥

व्यङ्ग्यव्यञ्जकसम्बन्ध निबन्धनतया ध्वनेः ।
वाच्यवाचकचारुत्व हेत्वन्तः पातिता कुतः ॥

उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥

आहूतोऽपि सहायैः ओमित्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति ॥

[ध्व]नि के दो प्रकार

* **अविवक्षितवाच्य** (लक्षणामूला) ⇒ सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
  शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

* **विवक्षितान्यपरवाच्य** ⇒ शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं
  किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
  तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति
  बिम्बफलं शुकशावकः ॥

⇒ **ध्वनि व्युत्पत्ति**

1. ध्वनति ध्वनयति वा यः सः व्यंजकः शब्दः ध्वनिः
2. ध्वनति ध्वनयति वा यः सः व्यंजक[...]
3. ध्वन्यते इति ध्वनिः
4. ध्वन्यते अनेन इति ध्वनिः
5. ध्वन्यतेऽस्मिन् इति ध्वनिः

⇒
मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।
यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः ॥

वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिर्व्यवस्थिता ।
व्यञ्जकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याल्लक्षणं कथम् ॥

कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य सा तु स्यात् उपलक्षणम् ।
लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः ॥ 17, 18, 19 ॥

⇒ अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
औचित्येन निबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥

— आनन्दवर्धन

⇒ भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।
अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेः न चासौ लक्ष्यते तया ॥ 14 ॥

उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत् तच्चारुत्वं प्रकाशयन् ।
शब्दो व्यञ्जकतां बिभ्रद् ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेत् ॥ 15 ॥

रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ 16 ॥

ध्वनि के दो प्रकार

* **अविवक्षितवाच्य** ⇒ सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्॥

लक्षणामूला

* **विवक्षितान्यपरवाच्य** ⇒ शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं
किमभिधानमसावकरोत्तपः।
तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति
बिम्बफलं शुकशावकः॥

⇒ **ध्वनि व्युत्पत्ति**

① धवनति ध्वनयति वा यः सः व्यंजकः शब्दः ध्वनिः
② धवनति ध्वनयति वा यः सः व्यंजकः अर्थः ध्वनिः
③ ध्वन्यते इति ध्वनिः
④ ध्वन्यते अनेन इति ध्वनिः
⑤ ध्वन्यतेऽस्मिन् इति ध्वनिः

⇒ अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम्।
औचित्येन निबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा॥
— आनन्दवर्धन

⇒ भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः।
अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेः न चासौ लक्ष्यते तया॥ ।४॥

उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत् तच्चारुत्वं प्रकाशयन्।
शब्दो व्यञ्जकतां बिभ्रद् ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेत्॥ ।५॥

रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि।
लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः॥ ।६॥

⇒ **नाट्यशास्त्र के प्रथम 10 अध्यायों के नाम**

- नाट्योत्पत्ति 1
- नाट्यमण्डप 2
- रङ्गपूजा 3
- ताण्डव 4
- पूर्वरंग 5
- रस 6
- भाव 7
- उपांग 8
- अंग 9

नाट्यशास्त्र

→ आचार्य भरत मुनि

- 36 अध्याय

* 'नट् अवस्पन्दने' धातु तथा 'ण्यत् प्रत्यय'

- षट्त्रिंशदध्यायी षट्साहस्रीसंहिता

⇒ **मंगलाचरण**

प्रणम्य शिरसा देवौ पितामहमहेश्वरौ ।
नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ॥

⇒ **वृत्ति** 4

'विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः'

ऋग्वेदाद् भारतीवृत्तिः यजुर्वेदात्तु सात्वती
कैशिकी सामवेदाच्च शेषा च अथर्वणात्

① भारती वृत्तिः → ऋ.
② सात्वती वृत्तिः → यजु.
③ कैशिकी वृत्तिः → साम
④ आरभटी वृत्तिः → अथर्व.
↳ रौद्रे बीभत्से च

* नाट्ये सौन्दर्यवैशिष्ट्यप्रवाहिका वृत्तिः ⇒ **कैशिकी वृत्तिः**

- नाट्यमण्डप का रक्षक = **चन्द्रः**

* प्रेक्षागृहाणां प्रमाणं लक्षणं च निर्दिशति ⇒ **विश्वकर्मा**

द्वितीय अध्याय = प्रेक्षागृहाणां वर्णनम्

षष्ठ अध्याय = रसाध्यायः

⇒ **धर्मी** 02

लोकधर्मी नाट्यधर्मी धर्मीति द्विविधः स्मृतः ।

नाट्यवृत्ति

* शृंगारे कैशिकी वीरे, सात्वती आरभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से, वृत्तिः सर्वत्र भारती - साहित्यदर्पण

⇒ **टीकाएँ**

* अभिनवगुप्त ⇒ अभिनवभारती
* श्रीपाद शिष्यकृत ⇒ भरततिलकम्

⇒
जग्राह पाठ्यं ऋग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च
यजुर्वेदादभिनयं रसानाथर्वणादपि ॥

नाट्यशास्त्र

→ आचार्य भरत मुनि
- 36 अध्याय
- * 'नट् अवस्पन्दने' धातु तथा 'ण्यत् प्रत्यय'
- षट्त्रिंशदध्यायी षट्साहस्रीसंहिता

⇒ **मंगलाचरण**

प्रणम्य शिरसा देवौ पितामहमहेश्वरौ ।
नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ॥

⇒ **वृत्ति** 4

'विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः'

ऋग्वेदाद् भारतीवृत्तिः यजुर्वेदात्तु सात्वती ।
कैशिकी सामवेदाच्च शेषा च अथर्वणात् तदा ॥

① भारती वृत्तिः → ऋ.
② सात्वती वृत्तिः → यजु.
③ कैशिकी वृत्तिः → साम
④ आरभटी वृत्तिः → अथर्व.
→ रौद्रे बीभत्से च

} **रसभावाभिनयगाः**

द्वितीय अध्याय = प्रेक्षागृहाणां वर्णनम्

षष्ठ अध्याय = रसाध्यायः

⇒ **धर्मा** 02

लोकधर्मी नाट्यधर्मी धर्मीति द्विविधः स्मृतः ।

नाट्यवृत्ति

* शृंगारे कैशिकी वीरे, सात्वती आरभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से, वृत्तिः सर्वत्र भारती - साहित्यदर्पण

⇒ **टीकाएँ**

* अभिनवगुप्त ⇒ अभिनवभारती
* श्रीपाद शिष्यकृत ⇒ भरततिलकम्

⇒

जग्राह पाठ्यं ऋग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयं रसानाथर्वणादपि ॥

⇒ **नाट्यमण्डप** (कुल 18 प्रकार)

↳ इदं प्रेक्षागृहं दृष्ट्वा धीमता विश्वकर्मणा ।
त्रिविधः सन्निवेशश्च शास्त्रतः परिकल्पितः ॥

* विकृष्टः चतुरस्रः त्र्यस्रः चैव तु मण्डपः

① विकृष्ट (आयताकार) → देवानाम्
② चतुरस्रः (वर्गाकार) → नृपाणाम् (राजा)
③ त्र्यस्र (त्रिभुजाकार) → नराणाम् (प्रजाजन)

⇒ भरतमुनि अनुसारं नाट्यमण्डपः **पर्वतस्य गुहाकारकः** भवितव्य

↳ कार्यः शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डपः ।
मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धीरशब्दवान् ॥

→ देवानां तु भवेज्ज्येष्ठं नृपाणां मध्यमं भवेत् ।
शेषाणां प्रकृतीनां तु कनीयः संविधीयते ॥

⇒ **अभिनय**

↳ आङ्गिको वाचिकश्चैव ह्याहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
चत्वारोभिनया ह्येते विज्ञेया नाट्यसंश्रया ॥

⇒ **काव्यमीमांसा**

↳ • राजशेखर

• 18 अध्याय

कवि
- ↓ शास्त्रकवि ⇓ (3 प्रकार)
- ↓ काव्यकवि ⇓ (8 प्रकार)
- ↓ उभयकवि

कवि = प्रतिभाव्युत्पत्तिमांश्च कविः कविः इति उच्यते ।
स च त्रिविधः । शास्त्रकविः काव्यकविरुभयकविश्च ।

* **काव्यकवि** 8 प्रकार

↳ रचनाकवि,
शब्दकवि,
अर्थ कवि,
अलंकार कवि,
उक्ति कवि
रस कवि
मार्ग कवि
शास्त्रार्थ कवि

* **प्रतिभा**

↳ 2 माना है

* पाश्चात्य काव्यशास्त्र *

⇒ **अरस्तू**

↳ • ग्रीक दार्शनिक (322- 384 ई.पू.)

• **अनुकरण सिद्धान्त**

• कृतियां = • Poetics / पोएटिक्स (काव्यशास्त्रम्),
• Rhetoric / रोहेतोरिक (भाषा शास्त्रम्),
• Politics

• अरस्तु ने काव्य के तीन रूप बताएँ है -

1. प्रतीयमानरूप
2. संभाव्यरूप
3. आदर्श रूप

⇒ **लॉन्जाइनस**

↳ • काव्य में उदात्त तत्त्व / **औदात्य सिद्धान्त**

• **On the Sublime / पेरिइप्सुस**

• Sublimity is a certain distinction & excellence in expression.
अर्थात् अभिव्यक्ति की विशिष्टता और श्रेष्ठता का नाम उदात्त है।

⇒ **क्रोचे** (1866- 1952)

↳ • **अभिव्यञ्जनावाद** / वक्रोक्तिवाद

• **The Essence of Aesthetic** / **सौन्दर्यशास्त्र विवेचन**

• Beauty is successfull expression, or rather as expression & nothing more.

बुद्धचरितम् 28 सर्ग * पद्य *

- महाकवि अश्वघोष
- 14 सर्ग ही उपलब्ध होते हैं by हरप्रसाद शास्त्री।
- उपजीव्य → ललितविस्तर बौद्ध ग्रन्थ
  ↓
  शान्ति शास्त्री

* बुद्धचरित का चीनी अनुवाद पंचमो सदी में किया गया 'धर्मारत्न' नामक व्यक्ति द्वारा - सन् - 420 में

- नायक → भगवान बुद्ध। शान्त
- शाक्यों में राजा हुए - शुद्धोद
- शुद्धोदन का जन्म → पार्श्व भुजा

* बोधाय जातोऽस्मि जगद्धितार्थमन्त्या भवोत्पत्तिरियं ममेति'
* दीपप्रभवोऽयं कनकोज्ज्वलाङ्गः, सुलक्षणैः यस्तु समन्वितोऽस्ति। निधिर्गुणानां समये स मन्ता बुद्धर्षिभावं परमा प्रियं वा ॥
* यथा हिरण्यं शुचि धातुमध्ये, मेरुगिरीणां सरसः समुद्रः। तारासु चन्द्रस्तपसां च सूर्यः पुत्रस्तथा ते द्विपदेषु वर्यः ॥ (2022)

- प्रथम 14 सर्गों का परिचय :
  1. भगवत्प्रसूतिः
  2. अन्तःपुर विहार
  3. संवेगोत्पत्ति
  4. स्त्रीविघातनः
  5. अभिनिष्क्रमण
  6. छन्दक-निवर्तन
  7. तपोवन प्रवेश
  8. अन्तःपुर विलाप
  9. कुमार अन्वेषणम्
  10. श्रेण्याभिगमनम्
  11. कामविगर्हणः
  12. अराघ (ड) दर्शन
  13. कामविजय
  14. बुद्धत्वप्राप्तिः

⇒ रघुवंशम् 19 सर्ग
- प्रथम सर्ग के अन्तिम श्लोक - प्रहर्षिणी छन्द
- रघु ने विश्वजित नामक यज्ञ किया था।
- पांच इन्द्रियों का वर्णन - 'पुरुषायुषजीविन्यां निरातंका निरोतयः
- कामधेनु की पुत्री - नन्दिनी

बुद्धचरितम् 28 सर्ग * पद्य *

- महाकवि अश्वघोष
- 14 सर्ग ही उपलब्ध होते है by हरप्रसाद शास्त्री।
- उपजीव्य → ललितविस्तर बौद्धग्रन्थ
  ↓
  शान्ति शास्त्री

* बुद्धचरित का चीनी अनुवाद पंचमो सदी में किया गया 'धर्मारत्न' नामक व्यक्ति द्वारा - सन् - 420 में

- नायक → भगवान बुद्ध । शान्त रस
- शाक्यों में राजा हुए - शुद्धोदन
- शुद्धोदन का जन्म → पार्श्व भुजाओं से

- प्रथम 14 सर्गों का परिचय :

1. भगवत्प्रसूतिः
2. अन्तःपुर विहार
3. संवेगोत्पत्ति
4. स्त्रीविघातनः
5. अभिनिष्क्रमण
6. छन्दक-निवर्तन
7. तपोवन प्रवेश
8. अन्तःपुर विलाप
9. कुमार अन्वेषणम्
10. श्रेण्याभिगमनम्
11. कामविगर्हणः
12. अराड (उ) दर्शन
13. कामविजय
14. बुद्धत्वप्राप्तिः

⇒ रघुवंशम 19 सर्ग

- प्रथम सर्ग के अन्तिम श्लोक - प्रहर्षिणी छन्द
- रघु ने विश्वजित नामक यज्ञ किया था।
- पांच इन्द्रियों का वर्णन - 'पुरुषायुषजीविन्यां निरातंका निरीतयः'
- कामधेनु की पुत्री - नन्दिनी

⇒ **किरातार्जुनीयम्** 18 सर्ग

श्रिय: कुरूणामधिपस्य पालनीं, प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्।
स वर्णिलिङ्गी विदित: समाययौ, युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचर:॥

- स्तुति - **लक्ष्मी**
- उपजीव्य - महाभारत का वनपर्व
- प्रारम्भ में -'श्री' शब्द, तथा अन्तिम में -'लक्ष्मी' शब्द का प्रयोग हुआ।
- भारवि के काव्य को -'लक्ष्मीपदांक' कहा जाता है।

- टीका = **घण्टापथ** → मल्लिनाथ
  - → राजमार्ग
- शब्दार्थदीपिका → चित्रभानु
- 15 सर्ग → चित्रकाव्य के लिए प्रसिद्ध

- प्रमुख सूक्तियाँ :
  - न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिण: → अर्थान्तरन्यासालंकार
  - हितं मनोहारि च दुर्लभं वच: } **वनेचर**
  - वरं विरोधोऽपि समं महात्मभि: } **वनेचर**
  - वसूपमानस्य वसूनि मेदिनि } **वनेचर**
  - अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता } **वनेचर**
  - व्रजन्ति ते मूढधिय: पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिन: } द्रौपदी
  - विचित्ररूपा: खलु चित्तवृत्तय: } द्रौपदी
- सहसा विदधीत न क्रियाम् → युधिष्ठिर

शिशुपालवधम् 20 सर्ग - महाकवि माघ

↳ महाभारत सभापर्व

• प्रथम सर्ग का नाम - कृष्णनारदसम्भाषणम्

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगत् जगन्निवासः वसुदेवसद्मनि ।
वसन्ददर्शावतरन्तमम्बरात् हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥

• 'श्री' शब्द से मंगलाचरण,
प्रत्येक सर्ग के अन्तिम श्लोकों में - 'श्री' शब्द का प्रयोग

• टीका ⇒ सर्वङ्कषा - मल्लिनाथ

• प्रमुख वर्णन :
⟶ • रैवतक वर्णन - चतुर्थ सर्ग
• षड् ऋतुओं का वर्णन - षष्ठम् सर्ग
• यमुना वर्णन - द्वादश सर्ग
• शिशुपाल वध - विंश सर्ग

• शिशुपाल का जन्म :
⟶ प्रथम जन्म → हिरण्यकशिपु & हिरण्याक्ष
द्वितीय जन्म → रावण & कुम्भकर्ण
तृतीय जन्म → शिशुपाल & दन्तवक्र

• प्रमुख सूक्तियाँ :
↳ • रावणस्य वरुणविजय

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।
प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं सभयं प्रपेदिरे ॥

• रावणस्य यममहिषविजय
↳ हतेऽपि भारे महतस्त्रपाभरा दुवाह दुःखेन भृशानतं (यम) शिरः

• शिशुपाल स्वरूप
↳ स बाल आसीद् वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः

⇒ **नैषधीयचरितम्** - श्री हर्ष / 22 सर्ग

↳ • महाभारत - वनपर्व - नलोपाख्यान / 'कथासरित्सागर' में यह कथा प्राप्त होता है

• नल - दमयन्ती प्रेम वर्णन

टीका = जीवातु टीका - मल्लिनाथ

प्रकाश टीका - नारायण पण्डित

• नृसृष्टार्थ दूत ⇒ हंस होता है।

मंगलाचरण = निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां तथाद्रियन्ते न बुधस्सुधामपि
नलस्सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥

प्रथम सर्ग = **नलविहार वर्णन**

#

* **मल्लिनाथ** →
- घण्टापथ → किरातार्जुनीयम्
- सर्वंकषा → शिशुपालवधम्
- जीवातु टीका → नैषधीयचरितम्

स्वप्नवासवदत्तम् | 06 अंक | * नाट्य *

- महाकवि भास
- पद्मावती → संभोग श्रृंगार
  वासवदत्ता → विप्रलम्भ श्रृंगार

सेनापति → रुमण्वान्
विदूषक → वसन्तक

- नायक उदयन – धीरललित
  → वत्सदेश का राजा
- उपजीव्य – गुणाढ्यकृत बृहत्कथा

सूक्तियां :
→
- चक्रारपंक्तिरिव गच्छति भाग्यपंक्तिः
- दुःखं न्यासस्य रक्षणम्
- अनतिक्रमणो हि विधिः
- कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले
- 'स्वप्ने नारके भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाऽप्यदग्धा'
  – ब्रह्मचारि

⇒ अभिज्ञान शाकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थि
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टा

स्तुति → अष्टमूर्ति शिव

उपजीव्य → महाभारत आदिपर्व - शकुन्तलोप

- वैदर्भी रीति, प्रसाद गुण, कैशिकी वृत्ति
- दुष्यन्त → धीरोदात्त
- शकुन्तला → मुग्धा

अभिज्ञान शाकुन्तलम्
- जर्मन अनुवाद = जार्ज फास्टर
- अंग्रेजी अनुवाद = सर विलियम जोंस
  → The lost Ring
→ चतुर्थ अंक का प्रारम्भ → विष्कम्भक से

* सात अंक = आश्रम प्रवेश, आश्रम निवेश, मिलन, विदा, प्रत्याख्यान, पश्चात्ताप, पुनर्मिलन ।

स्वप्नवासवदत्तम् | 06 अंक | * नाट्य *

- महाकवि भास
- पद्मावती → संभोग शृंगार
  वासवदत्ता → विप्रलम्भ शृंगार

सेनापति → रुमण्वान्
विदूषक → वसन्तक

- नायक उदयन - धीरललित
  → वत्सदेश का राजा
- उपजीव्य - गुणाढ्यकृत बृहत्कथा

सूक्तियां :
→
- चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपंक्तिः
- दुःखं न्यासस्य रक्षणम्
- अनतिक्रमणो हि विधिः
- कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले
- 'स्वदने नारके भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाऽप्यदग्धा' - ब्रह्मचारि

⇒ अभिज्ञान शाकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवस्तु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥

स्तुति → अष्टमूर्ति शिव

उपजीव्य → महाभारत आदिपर्व - शकुन्तलोपाख्यान / पद्मपुराण

- वैदर्भी रीति, प्रसाद गुण, कैशिकी वृत्ति
- दुष्यन्त → धीरोदात्त
- शकुन्तला → मुग्धा

* सात अंक = आश्रम प्रवेश, आश्रमनिवेश, मिलन, विदा, प्रत्याख्यान, पश्चात्ताप, पुनर्मिलन ।

⇒ वेणीसंहार = 06 अंक   वेणी + संहार → परिष्कार

↳ भट्टनारायण [कविमृगराज उपाधि]

उपजीव्य - सभापर्व, उद्योगपर्व, शान्तिपर्व

• वीररस

↳ वेणीसंहार का तृतीय अंक - राक्षस मिथुन वृत्तान्त = प्रवेशक का उदाहरण

• कञ्चुकी → दुर्योधन = विनयन्धर
  → युधिष्ठिर = जयन्धर

⇒ मुद्राराक्षस 07 अंक

↳ • मुद्रया जितः राक्षसः यस्मिन्

मंगलाचरण ⇒ धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्य।
नामैवास्य तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः॥
नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुः
देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः॥

स्तुति - शिव की स्रग्धरा छन्द, वीररस

प्रतिनायक → मलयकेतु

उपजीव्य → विष्णुपुराण / श्रीमद्भागवत्

तीन भाषाओं का प्रयोग

सात अंक
1 → मुद्राप्राप्तिः
2 → राक्षसविचारः
3 → कृतककलह
राक्षसोद्योगः
कूटलेखः
कपटपाशः
निर्वहणम्

सूक्तियाँ

↳ • अत्यादर शंकनीय
• नहि सर्वः सर्वं
• भवेष रमति भवित

→ [illegible]
→ प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः
→ चन्दनदास के घर से मुद्रा की प्राप्ति होती है।

हर

उत्तररामचरितम् 07 अंक

↳ भवभूति = मालतीमाधव, महावीरचरितम्, उत्तररामचरितम्

- करुण रस
- विदूषक रहित नाटक है
- सरस्वती की स्तुति

सात अंक = चित्रदर्शन → पंचवटी प्रवेश → छाया → कौशल्या-जनक योग → कुमारविक्रय → कुमार प्रत्यभिज्ञान → सम्मेलन

- पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जतुकर्णीपुत्र ⇒ सूत्रधारेण
- मंगलाचरण = कवि और वाणी की वन्दना
- राम और सीता का पुनर्मिलन = छाया नामक अंक में
- गर्भांक इति नाम्ना प्रसिद्ध सप्तमोऽङ्कः = सम्मेलन

⇒ रत्नावली 04 अंक

↳ • हर्षवर्धन = रत्नावली (04), नागानन्द (05), प्रियदर्शिका (04 अंक)

चार अंक = मदनमहोत्सव → कदलीगृह → संकेतक → ऐन्द्रजालिक

उपाधि:
↳ अनङ्ग, कवीन्द्र
↳ रत्नावली नाटिका में.

⇒ मृच्छकटिकम् [मिट्टी की गाड़ी]

↳ • प्रकरण 10 अंक
• शूद्रक द्वारा प्रणीत

• भगवान शंकर की स्तुति
• नायक → चारुदत्त [धीरप्रशान्त]
• विदूषक - मैत्रेय

• 10 अंक

* प्रथम → अलंकार विन्यास
द्वितीय → द्युतकर संवाहक
* तृतीय → सन्धिच्छेद
* चतुर्थ → मदनिका-शार्विलक: संवाद
* पंचम → दुर्दिन
षष्ठ → प्रवहणनिर्णय
सप्तम → आर्यक अपहरण
अष्टम → वसन्तसेना मर्दन
नवम → व्यवहार
दशम → संहार

* प्रमुख सूक्तियां

↳ • लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः - विट
• अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् - चारुदत्त
• छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति - चारुदत्त
• गुणः खलु अनुरागस्य कारणं न पुनर्बलात्कारः - वसन्तसेना
• वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः।
• स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः।
पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवापदिश्यते॥ - शर्विलक:

#

रत्नावली	वेणीसंहार, स्वप्नवासदत्तम्	अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मुद्राराक्षसम्, उत्तररामचरितम्	मृच्छकटिकम्
04 अंक	6 अंक	07 अंक	10 अंक

दशकुमारचरितम्

↳ • आचार्य दण्डी = काव्यादर्श, दशकुमारचरितम्, अवन्तिसुन्दरीकथा

• 8 उच्छ्वास

• तीन भाग = पूर्वपीठिका, दशकुमारचरितम्, उत्तरपीठिका

• आधारग्रन्थ = गुणाढ्यकृत बृहत्कथा

* • नायक = राजवाहन *
• नायिका = अवन्तिसुन्दरी

| प्रतिनायक = मानसार: *
| पुण्यवर्मा = विदर्भदेशस्य *

• अष्टम उच्छ्वास = विश्रुतचरितम्

• वैदर्भी रीति
• यह आख्यायिका है

• टीकाएँ :
- • शिवराम = भूषण टीका
- • कवीन्द्र = पदचन्द्रिका
- • भानुचन्द्र = लघुदीपिका

• देव, मयाऽपि परिभ्रमता कोऽपि कुमार: ...... दृष्ट: - विश्रुत परिभ्रमण वर्णन

⇒ हर्षचरितम्

↳ बाणभट्ट

• आठ उच्छ्वास

• वीर रस

• आख्यायिका

• नायक - हर्षवर्धन

• राजधानी - स्कन्धावार

हर्षवर्धन के पिता - प्रभाकरवर्धन
माता - यशोवती
बड़ा भाई - राज्यवर्धन

• अतिदुर्धरो बान्धवस्नेह: सर्व प्रमाथी: = हर्षवर्धन

• विश्वस्थानां यशसा स्थातुमिच्छामि ↓ यशोमत्या

• सूक्तियाँ -

↳ • निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ - हर्षचरित

⇒ **कादम्बरी कथा** | **गन्धर्वराजचित्ररथस्य पुत्री कादम्बरी** *

↳ महाकवि बाणभट्ट

* कादम्बरी की सहचरी पत्रलेखा थी

- उपजीव्य = **गुणाढ्य की बृहत्कथा**
- 2 भाग - पूर्वार्ध और उत्तरार्ध
- * **अच्छोद सरोवर वर्णन**

मंगलाचरण =

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥

स्तुति = ब्रह्मा, विष्णु, शिव [नमस्कारात्मक मंगलाचरण]

चन्द्रापीड़ = चन्द्रमा, चन्द्रापीड, शूद्रक
पुण्डरीक = पुण्डरीक, वैशम्पायन, शुक
} तीन जन्म

⇒ **नलचम्पू**

↳ • त्रिविक्रमभट्ट
- **सात उच्छ्वास**
- नल दमयन्ती प्रेम वर्णन
  ↳ **महाभारत वनपर्व**

सूक्तियाँ

- अक्षमालाप्रवृत्तिज्ञा कुशासनपरिग्रहा ।
  ब्राह्मीव दौर्जनी संसद् वन्दनीया समेखला ॥
- सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला ।
  नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥
- वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः ।
  न उद्वेगस्तत्र कर्त्तव्यो यस्मान्न एको रसः कवे ॥ → (2021)

मंगलाचरण :

↳ जयति गिरिसुतायाः कामसन्तापवाहि
न्युरसि रसनिषेकश्चान्दनश्चान्द्रमौलिः ।
तदनु च विजयन्ते कीर्तिभाजां कवीना
मसकृदमृतबिन्दुस्यन्दिनो वाग्विलासाः ॥

स्तुति = **शिव-पार्वती की**